

Keskustelua

Kieliopin termeistä

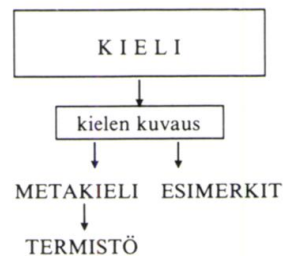
Fred Karlssonin Suomen peruskielioppi (1982) merkitsee uutta aluevaltausta kielioppikirjallisuudessa: se on ensisijaisesti tarkoitettu sellaisille suomea vieraana kielenä opetteleville, jotka pystyvät lukemaan yksinkertaista tekstiä. Lähtökohta on siis »suomea suomeksi»: kirjan käyttäminen edellyttää suomen alkeiden, mutta ei muuta kielen eikä sen kieliopin kuvauksen tuntemusta lukijoilta, joiden äidinkielet ovat erilaisia. Kielioppi esittelee kirjoitetun kielen yleisimmät muodot ja rakenteet. Karlsson jatkaa esipuheessaan (s. 5):

»Kielioppisäännöt olen yrittänyt muotoilla niin täsmällisesti kuin mahdollista kohtuullisen kielioppitermistön avulla. Termit johtavat helposti liian teoreettiseen esitykseen, josta olen pyrkinyt eroon esittämällä runsaasti esimerkkejä. Ajatuksena on, että kieliopin säännönmukaisuudet näkyisivät myös esimerkeistä.»

Suppeata ja helppotajuista kielioppia kaipaavat sekä opettajat että opiskelijat, ja teos on käännetty useille kielille. Käännökset merkitsevät jälleen uutta askelta kielioppikirjallisuudessa. Alalla on ollut saatavissa suomen kielioppi suomeksi suomalaisille, suomeksi erilaisten kielten puhujille sekä jollakin muulla kielellä tämän kielen käyttäjille. Viimeksi mainitussa tapauksessa kieliopista tulee kontrastiivinen. Nyt on uutena tulokkaana joukkoon liittynyt universaaliksi tarkoitettu peruskielioppi käännökseenä. Seuraavassa yritän pohtia, millaisia kieliopillisia termejä tällaisen univer-

saalin peruskieliopin pitäisi käyttää. Edellytän samoin kuin F.K., että lukijat haluavat tietoa suomesta, mutta eivät tunne eivätkä välttämättä halua oppia tuntemaan suomalaisten kielioppien metakieltä. Otan esimerkkinä mainitusta Karlssonin Peruskieliopista, mutta tähden, että kyseessä ei ole tämän kirjan arvostelu. Kritiikki kohdistuu enemmänkin suomalaiseen kielioppitraditioon. Teesini on, että termit on ajateltava osittain uusiksi, jos kyseessä on peruskielioppi toiskielisille.

Seuraava kaavio havainnollistaa lähtökohtaani:

Kielioppi on aina metakieltä, niin oman kuin vieraan kielen kieliopitkin. Kieliopin termit ovat metakielen sanasto. Jaan termit kolmeen eri tasoon sen mukaan, mihin niillä viitataan:

- muototermit
- luokittelutermit
- lingvistitermit

Ongelma kuuluu siis: minkälaisia tulee peruskieliopin termien olla?

1. Muototermi

Muototermi yksilöi tietyn muodon. Metakielen 'partitiivi' osoittaa, mitä yhteis-

Keskustelua

tä on esiintymillä *kissaa, kaappia, työtä, kiirettä*, 'yksikön kolmas persoona' taas kuuluu esiintymiin *kaappii, kaappaa, lyö, kiirehtää* jne. Muototermejä ei voi jättää pois kielen kuvauksesta, sillä ne ovat taloudellisin tapa viitata kielen konkreettisiin tosiasioihin. Muototermien määrä kieliopissa on sidoksissa kielen muotojen esittelyyn: jos harvoin esiintyvät muodot jätetään pois, vähenevät termit itsestään.

Muototermien osalta voi tulla kyseen nimityksen vaihtaminen, esim. perinteisen 'ensimmäisen infinitiivin pitemmän muodon' asemasta voidaan ottaa käyttöön 'ensimmäisen infinitiivin translatiivi'. Molemmissa tapauksissa termi yksilöi muodon, ja esiintymät voidaan sijoittaa kumman vain muototermien alle. Yleisesti ottaen: muototermien vaihto toiseksi muototermiksi on lähinnä esitystekninen kysymys.

Kun kieltä esitellään toiskielisille, saattaa muototermi tulla kyseenalaiseksi, jos sama termi kohdekielellä viittaa erilaisiin esiintymiin. Tästä on esimerkkinä 'passiivi': suomen 'passiivi' eroaa sekä rakenteeltaan että syntaktiselta käytöltään esim. englannin passiivista. Jos passiivia ruvetaan nimittämään »indefiniitiksi», pannaan muototermien tilalle luonnehtiva lingvistitermi (näistä tuonnempana). »Indefiniitti» vain vaihtaa vaikeudet, koska sille ei ole vastineita englannissa tai muissa kielissä ja kaikki »indefiniitit» muodot on käytännössä tunnistettava muotokriteerein. Tässä tapauksessa olisi selvintä pitää 'passiivi' puhtaana muototerminä ja selvittää passiivissa olevien verbimuotojen käyttö esimerkein. Yleisesti: muototermien vaihto lingvistitermiin ei ole suositeltavaa.

Suomen kielioppeihin on piintynyt merkillinen hybridi, nimittäin 'akkusatiivin' käyttö sekä muoto- että luokittelutermiä, toisin sanoen sekä erään sijan että lauseopillisen kategorian nimityksenä: »Akkusatiivi ei ole yhtenäinen morfologinen sijamuoto, vaan eräiden muiden sijojen kokoava nimitys, kun nämä esiintyvät lauseen objektina. Kyseiset sijat ovat yksikön nominatiivi, jolla ei

tietenkään ole päätettä, yksikön genetiivi päätteenään -n, persoonapronominien omaperäinen akkusatiivin päätte -t, sekä monikon nominatiivin -t. Akkusatiivi, toisin sanoen äsken mainitut sijat, on objektin sijana vastakohdassa partitiiviin.» (Fred Karlsson 1982: 111.)

Vastaavanlaisia hybridejä olisivat esim. seuraavat kuvaukset:

Instruktiivi ei ole yhtenäinen morfologinen sijamuoto, vaan eräiden muiden sijojen kokoava nimitys, kun nämä esiintyvät (keinon) adverbiaalina. Esimerkiksi:

(1) Merkitse siis postilaatikot sekä *numeroin* että *nimellä*.

Kyseiset sijat ovat instruktiivi (-i)n ja adessiivi, jota tässä yhteydessä kutsutaan -lla-instruktiiviksi. Harvemmin esiintyy -ksi-instruktiivi, esim. ajaa *ilmaiseksi*.

Tai:

Nominatiivi ei ole yhtenäinen morfologinen sijamuoto, vaan eräiden muiden sijojen kokoava nimitys, kun nämä esiintyvät lauseen subjektina. Kyseiset sijat ovat (pääteetön) nominatiivi, yksikön genetiivi ja adessiivi. Nominatiivi on siis pääteetön (2a) tai päätteellinen (-n-nominatiivi (2b), -lla-nominatiivi (2c)).

(2a) *Minä* omistan kirjan.

(2b) *Minun* pitää ostaa kirja.

(2c) *Minulla* on kirja.

»Instruktiivi»- ja »nominatiivi»-uusiot selvittänevät, että 'akkusatiivi' on paras pitää muototerminä eikä tehdä siitä luokittelutermejä (lauseopillinen kategoria). Jos akkusatiivi on vain seitsemällä pronominilla, on esim. englannissa samoin. Muissa tapauksissa suomi käyttää objektin sijana yksikössä genetiiviä tai nominatiivia, kielteisessä lauseessa aina partitiivia. Partitiivia käytetään myös myönteisissä lauseissa, mutta syihin ei ole tässä aihetta puuttua. Sen sijaan se, että »partitiivi on vastakohdassa akkusatiivin kanssa», tuo määritelmään 'opposition' käsitteen. Tämä on taaskin lingvistitermi, joka tässä yhteydessä jää hämäräksi. Yleisesti: termit ja nimenomaan muototermi on pidettävä yksiselitteisinä.

2. Luokittelutermi

Luokittelutermi perustuu abstraktioon. Se kokoaa määrätyn tai määrättyjen tuntomerkkien mukaiset kielen esiintymät kategoriaksi. Luokittelu perustuu implisiittisesti systemaattisiin vastakohtiin: 'kategoria' edellyttää, että sen ulkopuolelle täytyy jäädä jotakin.

Metakielinen kategoria perustuu lingvistien sopimukseen tuntomerkeistä. Kielen puhuja ei esim. tuota subjekteja, objekteja, adverbiaaleja jne. vaan sanoja, joissa vartalon lisäksi voi olla jokin pääte. 'Partitiivi' on muototermin, 'objekti' on lingvistien luoma metakielen kategoria, joka edellyttää 'ei-objektin' olemassaoloa ('subjekti', 'adverbiaali' jne.).

Luokittelutermit aiheuttavat enemmän hankaluuksia kuin muototermit: jos kielet eroavat rakenteeltaan, niiden kategoriat ovat pakosta erilaisia. Esim. 'subjekti' on Euroopan kielissä muodollisesti varsin yhtenäinen kategoria (pakollinen, nominatiivissa, verbi kongruoi). Tämä pitää ottaa huomioon, kun kieliopissa esitetään itsestään selvänä esim. »subjektin sijavaihtelu». Eurooppalaisen viitekehyksen pohjalta se on teoreettisesti sula mahdottomuus. Lingvisti saattaa omista kriteereistään lähtien suhtautua varauksin suomen 'subjekti'-kategoriaan (ei pakollinen, useita sijoja, verbi kongruoi vain nominatiivin kanssa). On hyvin mahdollista, että ei-lingvisti ei edes käsitä, mitä subjekti suomessa implikoi, ja säännöt menevät yli ymmärryksen. Kiperä kysymys onkin, kuinka traditio-naalinen 'subjekti' olisi esitettävä ulkomaalaisille. Tässä yhteydessä tyydyn vain ehdottamaan, että kuvauksen pääpaino pannaan lausetyyppeihin (2a, 2b, 2c). Yleisesti: syntaktisen luokittelutermin ollessa kyseessä on selkeästi esimerkein tuotava esille, mitä termi sisältää, ja on oltava selvillä, onko kohdekielen sama termi mahdollisesti sisällöltään poikkeava.

Luokittelutermi saattaa olla myös morfologinen kokoava kategoria. Otan esimerkin taivutuksen kuvaamisesta.

Vartalossa päätteiden edellä tapahtuvia morfofonologisia muutoksia kuvataan perinteisesti termein »vahva» ja »heikko» aste; sanotaan, että vartalo voi »olla astevaihtelussa» tai esimerkiksi »heikossa asteessa». 'Heikko aste' viittaa yksittäiseen vartalon muotoon, esim. *kadulla*. Se on myös eräänlainen luokittelutermi, koska se implikoi ei-heikkoa tai »vahvaa» muotoa, esim. *katua*, ja viittaa siten ennustettavaan alternatioon taivutuksessa.

Astevaihtelun esittämiseen uhrataan paljon aikaa ja vaivaa. Faktisten muotojen runsauden ohella on hankalaa, että sen termeillä on muissa kielissä toinen merkitys. Eurooppalaisten kielten termit 'heikko' ja 'vahva' ovat puhtaasti luokittelutermejä: 'heikko' viittaa säännölliseen, 'vahva' epäsäännölliseen taivutukseen. Tämän haitan voisimme poistaa ottamalla nämä termit käyttöön samassa merkityksessä kuin kohdekielissä esimerkiksi seuraavasti:

Suomen nomineilla on heikko ja vahva taivutus. Heikossa eli säännöllisessä taivutuksessa vartaloon liitetään erilaisia sijapäätteitä (inessiivi, elatiivi, adessiivi, ablatiivi jne.). Vahvassa taivutuksessa yhdellä sijalla on päätevariantteja. Nämä sijat ovat partitiivi ja illatiivi, monikossa lisäksi myös genetiivi.

Taivutuksessa esiintyvälle muotojen vaihtelulle pitää tietysti antaa uudet nimet. Ehdottaisin termejä 'pehmeä' ja 'kova'. Jos opiskelijat eivät ole kiinnostuneita fonetiikan ilmiöistä eikä diakronisesta vaihtelusta, vaan oikeiden muotojen tuottamisesta ja taivutettujen muotojen tunnistamisesta, voisi vaihtelun esittää ääntämissääntöinä ja puhua siis klusiilien k, p ja t 'pehmeästä' ääntämisestä tiettyjen sija- tai persoonapäätteiden edellä.

3. Lingvistitermi

Lingvistitermi on abstraktio ja kuvaa kielen ilmiöitä ja suhteita eikä kielellisiä esiintymiä. Lingvistitermi viittaa mieluiten kaikille kielille yhteisiin piirteisiin.

Keskustelua

Juuri nämä termit kuuluvat metakieleen ja niitä käyttävät kielen ammattilaiset alan julkaisuissa. Erityistermit eivät yleensä tule peruskielioppiin, joten en puutu niihin tämän pitempään.

Kiperiä kysymyksiä aiheuttaa muodon mahdollisten merkitysten kuvaus. Termi »indefiniitti» oli esimerkkinä luonnehtivasta lingvistitermistä, jonka merkitys ei välttämättä ole selvä. Se kuvaa tulkittaa, joka yleensä annetaan jollekin muodolle suhteutettuna toisiin ilmiöihin, jotka merkitsevät jotakin muuta. Peruskielioppi pitäytyy kielen muotoihin ja määrittelee niiden suhteen toisiin muotoihin. Muodon ja merkityksen välinen jännite tuottaa alati uusia termejä, esim. parin 'tunnusmerkitön—tunnusmerkinen', jonka Roman Jakobson loi foneettiseksi luokittelutermitiksi, mutta josta tuli lingvistinen yleistermi joka lähtöön. Luonnehtivat termit vaikuttavat kielitieteelliseen ajatteluun ja välillisesti opetukseen, sillä peruskieliopit kirjoitetaan aika ajoin uudelleen: »Kieliopin kuvaus perustuu monessa kohdassa uudempaan lingvistiikkaan. Sen kautta kirja avaa eräitä uusia näkökulmia sinänsä tuttuihin kielioppiseikkoihin ja niiden esittämistapaan.» (Fred Karlsson 1982: 5)

Lingvistitermien erikoistapaus ovat piintyneet termit, joita kutsun tässä lingvistien tunnussanaksi. 'Tunnussana' syntyy paitsi koulukuntien ydinkäsitteiden ympärille myös silloin, kun jostakin aiheesta käydään keskustelua pitemmän aikaa. Tunnussana tuo mieleen koko keskusteltavana olleen aiheen. Termi 'eksistentiaalilause' tuo suomalaiselle lingvistille mieleen kaikki ne lauseet, joita on pohdittu, ja sen konsensuksen, joka on keskustelun aikana syntynyt. Tunnussanatermit ovat kaikkein hankalimpia ulkopuolisten ymmärtää. 'Eksistentiaalilause' on ei-suomalaiselle lingvistille kapea-alainen luokittelutermi, ei lingvistille taas mitäänsanomaton. Tunnussanatermi on myös esim. »verbin resultatiivisuus»: »Objekti on partitiivissa, jos verbin ilmaisema toiminta ei johda »tärkeään» lopputulokseen (eli jos se on

irresultatiivista). (Fred Karlsson 1982: 97.)

»Akkusatiivi ilmaisee a) resultatiivista tekemistä, b) kokonaisuutta tai määräistä paljoutta myönteisissä lauseissa.» (Fred Karlsson 1982: 112.) Kuten määritelmä (b) osoittaa, objektin sija määräytyy vain osittain (ir)resultatiivisuudesta.

Sille, joka ei ole perehtynyt objektin sijasta käytyyn lingvistiseen keskusteluun, ovat »tuloksellisuus» ja »tuloksettomuus» käsitteinä epämääräisiä. Vain kontekstista selviää, johtaako verbin ilmaisema toiminta johonkin lopputulokseen, ei »verbin ominaisuudesta». Kielioppi ei voi ratkaista, milloin lopputulosta on pidettävä »tärkeänä», milloin ei. En tässä ryhdy esimerkein kyseenalaistamaan »tuloksellisen» toiminnan määritelmiä, sillä objektin sijat pitää kuvata esimerkein, jotka valaisevat sijojen käyttöä, eikä esimerkein, joiden tarkoitus on selvittää, mitä »resultatiivisuus» on.

Viimeiseksi käsittelen kuvausta yleensä, esimerkkinä taivutuksen esittäminen.

Kuvauksessa käytetään morfotaktisia kaavioita kuten verbistä 'kanta — passiivi — tempus, modus — persoona' (s. 32 ja 43). Ehkäpä kaavioon liittyen imperfektin päätteeksi annetaan vain yksi morfeemi (»Imperfekti muodostetaan päätteellä -i, joka liitetään taivutusvartaloon», s. 151). Imperfektisääntöä täydennetään parilla lisäyksellä: »*huomata*-verbien imperfekti muodostuu vaihtamalla taivutusvartalon viimeinen -a tai -ä -s:ksi, johon liitetään imperfektin -i.» (s. 153.)

Partitiivin päätteeksi annetaan variantit *-A*, *-tA* ja *-ttA* (s. 87). Tässä tapauksessa siis kaikki variantit nostetaan pääsääntöön, kun taas imperfektin päätte on aluksi yhtenäinen, ja se spesifioidaan myöhemmin.

Ruohonjuuritasolta eli opiskelijan näkökulmasta näyttää muotojen esittäminen kirjavalta ja jopa mielivaltaiselta. Partitiivin *-ttA* voisi yhtä hyvin selittyä vartalon muutoksista johtuvana, esim. että vartalon »ylimääräinen» *-e* vaihtuu

Keskustelua

-t:ksi. Tätä selitysperiaatetta on käytetty esim. *hyvyys*-nominin kohdalla (s. 62): »-s vaihtuu -te:ksi, yksikön partitiivi muodostetaan taivutusvartalosta ja -ekatoaa». Toisaalta voitaisiin myös imperfektin päätteet nostaa pääsääntöön («Imperfekti muodostetaan päätteillä -i tai -si»).

Kuvauksessa morfotaktinen kaavio korostaa kokonaisuuksia. Kaikkien reaalisten muotojen nosto sääntöön konkretisoi kielioppia. Generatiiviset säännöt (jotakin on vaihdettava, poistettava tai lisättävä) vaativat opiskelijalta teoreettista otetta. Neljäntenä metodina ovat yksinkertaiset paradigmat, joissa muodot esitetään suoraan ja selittelemättä.

Tarkoitukseni ei ole tässä pohtia metodien heikkouksia tai paremmuutta. Morfotaktisten kuvioiden, tunnusmerkitön—tunnusmerkkinen -mallin ja generatiivisten sääntöjen käyttö perustuu uudempaan lingvistiikkaan, mutta ne eivät sinänsä sovi peruskieliopin muoto-ongelmien ratkaisuun. Muoto-ongelma taivutuksessa on lyhyesti se, että suomessa 'vartalo' on luokittelutermi eli muotokategoria eikä muototermi. Erilaisten päät-

teiden edellä vartalo muuttuu. Peruskieliopin kannalta kaikkein hedelmällisintä olisi saada selville, kuinka muotojen kuvaus otetaan vastaan. Reseption tutkimus on tarpeen tämänkin kirjallisuuden osalta. Toisin sanoen: toiskielisten peruskielioppi vaatisi ensi sijassa empiiristä tutkimusta ja erilaisten kuvausten systemaattista vertailua niiden reseption valossa.

Kokoavasti totean, että peruskieliopin termistöön sopii vaatimus »vähän mutta hyvää». Se sisältää sen, että peruskielioppiin pitää ottaa ne muototermit, jotka vastaavat tarpeelliseksi katsottuja muotoja. Luokittelutermejä tulee ottaa mukaan säästeliäästi; ne on valaistava monipuolisilla esimerkeillä. Lingvistitermeistä olisi paras luopua kokonaan.

Lingvistien pitäisi silti keskustella termeistä. Niitäkin voi hioa, jotta ne saataisiin yksiselitteisiksi ja tarkoituksenmukaisiksi. Ennen kaikkea tarvittaisiin empiiristä tietoa kielen oppimisprosessista ja siitä, kuinka kieliopilliset käsitteet omaksutaan.

PÄIVI SCHOT-SAIKKU